

SÎBEVEYH İLE EBU'L-HASAN EL-AHFEŞ ARASINDA İHTİLAFLI OLAN MESELELER “İBN HIŞÂM'IN MUĞNİ'L-LEBÎB ADLI ESERİ BAĞLAMINDA”

Mahmut TEKİN*

Öz

İbn Hişâm, uzun bir tahsil hayatı neticesinde elde ettiği bilgi birikimini, kaleme aldığı *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb* adlı risâlesine aktararak İslâmî ilimler alanına önemli bir kaynak kazandırmıştır. Nahiv alanında telif edilen bu eser, içerdiği meseleler ve konuların işleyiş tarzı bakımından ön plana çıkarak birçok âlim tarafından takdirle karşılanmıştır. Müellif, bu risâlesinin tasnif ve metodunu esas alarak *Muğni'l-lebîb* adında bir eser kaleme almıştır. İbn Hişâm, bu eserinde literatür ile ilgili bazı meseleler hakkında detaylı bilgi aktarmak adına dilciler arasında vaki olan ihtilaflara değinmektedir. Çalışmamızın temel konusunu, Sîbeveyh ve öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Ahfeş arasında meydana gelen ihtilaflar teşkil etmektedir. Sîbeveyh ve Ahfeş arasında cereyan eden ihtilaflar حاشا'nın fiil ya da harf olması, ك'in isim veya harf olması, كَيْف'in zarf veya isim olarak gelmesi, عسى ve لولا sözcüklerinin sonuna zamirin bitişmesi, ف'nın cümlede zâide gelmesi, لا'nın isminin müfred şeklinde gelmesi durumunda amilinin tesbiti ve bazı kelimelerin i'râbı gibi konular çerçevesinde şekillenmektedir. İbn Hişâm, yukarıda geçen meselelerde bazen herhangi bir değerlendirmede bulunmazken kimi zaman da Sîbeveyh ve Ahfeş'e ait görüşleri tercih etmektedir. Ebû 'Alî Kutrub ve Ebû Ömer el-Cermî gibi dilbilimciler ise Sîbeveyh ve Ahfeş arasındaki ihtilafların neredeyse tamamında Ahfeş'e tabi olmuşlardır. Ancak nadiren de olsa Sîbeveyh'in görüşü kimi konularda Ahfeş'in görüşüne tercih edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, Sîbeveyh, Ahfeş, İbn Hişâm, Muğni'l-lebîb, İhtilaf.

The Disputes Between Sibawayh and Abu'l-Hasan al-Ahfesh in the Frame of Ibn Hisham's work named Mughni al-Labib 'an Kutubi'l-E'arib

Abstract

Ibn Hisham has brought an important source to the field of Islamic sciences by transferring the knowledge he gained as a result of a long education life to his epistle called *al-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb*. The work, which was copyrighted in the field of syntax, was appreciated by many scholars by coming to the forefront in terms of the issues it contains and the way it handles the subjects. Thus, the author wrote a work called

* Doç. Dr. Öğretim Üyesi ve Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati, ORCID ID: 0000-0002-8823-0972, e-mail: mahmuttekin83@hotmail.com

Mughni al-Labib based on the classification and method of this treatise. In this work, Ibn Hisham touches on the conflicts between linguists in order to provide detailed information about some issues related to the literature. The main subject of our study is the conflicts between the related linguists Sibawayh and Abu'l-Hasan al-Ahfesh. Conflicts between Sibawayh and Ahfesh are shaped within the framework of issues such as: حاشا is verb and letter, ك is noun and letter, كَيْفٌ comes as adverb or noun, the words عسى and لولا are used as pronouns, ف comes in the form of zaide in a sentence, لا which is in the form of müfred and the i'râb of some words. While Ibn Hisham sometimes does not make any evaluations on the above-mentioned issues, he sometimes chooses between Sibawayh and Ahfesh. Linguists such as Abu Ali Qutrub and Abu Amr al-Cirmi were subject to Ahfesh in almost all of the conflicts between Sibawayh and Ahfesh. However, although rarely, Sibawayh's view is preferred to Ahfesh's view on some issues.

Keywords: Arabic Language, Syntax, Sibawayh, Ahfesh, Ibn Hisham, Mughni al-Labib, Dispute.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 18.06.2022; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 28.07.2022

Giriş

Dil alanında yetişmiş en meşhur dilcilerden biri olan Mısırlı İbn Hişâm, tarihi öneme sahip *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb* isimli bir risâle telif etmiştir. Söz konusu eser; cümle, cümle çeşitleri, zarf, câr-mecrûr, birtakım edâtlar ve mu'ribler tarafından kullanılan fakat yanlış anlaşılmaya mahal olan nahiv ilminin önemli bazı ıstılahlarını ihtiva etmektedir. İbn Hişâm'ın kaleme aldığı *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb*, İslâm âlimleri tarafından ilgiyle karşılanmış ve büyük bir teveccüh görmüştür. Nahiv ilmi alanında yazılan bu eser, içerdiği konular bakımından olduğu gibi işleyiş tarzıyla da ön plana çıkmıştır. Müellif, eserini yazdıktan sonra birçok âlimin dikkatini çektiğinden onu revize ederek geniş bir formatta yeniden ele almıştır. Böylece müellifin kendisi de bu risâleden esinlenerek kendinden sonra gelecek bütün dilbilimcileri derinden etkileyen ve söz konusu risâlenin bir şerhi mahiyetinde olan *Muğni'l-lebîb* adında bir eser kaleme almıştır. İbn Hişâm'ın sonradan kaleme aldığı *Muğni'l-lebîb* adlı risâlesi de diğer eseri gibi İslâmî ilimler alanında önemli bir konuma sahiptir. Bu eser; edatlar ve hükümleri,¹ cümle, cümle çeşitleri,² zarf, câr ve mecrûr,³ mu'riblerin bilmesi gerekenler ve literatürde yaygın

1 Bk. Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mubârek, Muhammed 'Alî Hamdulâh (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 17-489.

2 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 490-565.

3 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 566-587.

olan bazı kaideler,⁴ mu'riblerin yanılmasına sebebiyet veren bazı şeylerin zikredilmesi,⁵ mu'ribler arasında meşhur bir takım hatalar,⁶ i'râbın keyfiyeti⁷ ve gramere ait bazı küllî kaideler olmak üzere sekiz bâbtan oluşmaktadır.⁸

İbn Hişâm, dil alanında telif edilmiş eserlerin geniş hacimli olmasının üç nedeni olduğunu beyân etmektedir. Birincisi tekrarlara çok fazla yer verilmesidir. Zaten İbn Hişâm'a göre söz konusu eserlerin temel amacı küllî kaideleri değil de cüzî olanları işlemektir.⁹ Nitekim küllî kaideler, bir konu ya da birden fazla konunun cüziyyatına dair kuralları ihtiva eder. Bu yönüyle küllî kaideler, cüzî kurallar toplamının ana ilkelerle özetlenmiş hâlidir. Dolayısıyla cüzî kaideler, küllî kaidelere göre daha fazla yer işgal etmektedir.¹⁰ İkincisi dil mektepleri arasında meydana gelen i'râb dışındaki ihtilaflardır.¹¹ Bu bakımdan ihtilafların eserlerde işlenerek okuyucuya kavratılabilmesi için de konunun detaylandırılması gerekmektedir. Üçüncüsü de mübtedâ, haber, fail, nâibu'l-fail, câr ve mecrûr gibi terimlerin i'râbının açıklanmasıdır.¹² Nitekim herhangi bir konunun tam olarak anlaşılabilmesi için kelimelere hâkim olmak ve bun kelimelerin hangi anlam çerçevesinde kullanıldıklarını bilmek şarttır.

Müellifin sözü edilen eserinden önce nahivle ilgili telif edilen çalışmalar genel olarak “merfûât, mansûbât, mecrûrât”, “bâbu'l-ism, bâbu'l-fiil, bâbu'l-harf” ve “âmil, ma'mûl, amel” şeklinde tasnif edilmiştir. Ancak İbn Hişâm, zikredilen klasik yöntemlerin aksine kendine özgü bir yöntemle eserini telif ederek nahiv ilmine orijinal bir eser kazandırmıştır. Çeşitli alanlarda telif edilen eserler incelendiğinde meşhur eserlerin neredeyse hepsinin müelliflerinin vefatının ardından büyük bir üne kavuşarak ilim erbabı arasında gerçek değerini elde ettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eseri, henüz müellifi hayattayken büyük bir üne kavuşmuş ve bu yönüyle diğer birçok eserden ayrılmaktadır.¹³ Eser üzerine, dilbilimciler tarafından birçok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.¹⁴ İbn Hişâm'ın en büyük hedefi *Muğ-*

4 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 588-683.

5 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 684-853.

6 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 854-871.

7 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 872-883.

8 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 884-1200.

9 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 14-15.

10 Küllî kaidelerin özellikleri için bk. Halil Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 22.

11 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 15-16.

12 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 16.

13 Hamit Salihoğlu, Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi, Seydâ Yayınları, Diyarbakır, 2018, s. 122.

14 *Muğni'l-lebîb* adlı eser üzerine şerh ve haşiye kaleme alan bazı dilciler şunlardır: Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Demâmînî (ö. 827/1424); *Tuḥfetu'l-ğarîb fi'l-keḷâm 'alâ Muğni'l-lebîb*, Ebu'l-'Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şumunnî

ni'l-lebîb adlı eserini okuyan kişinin Kur'ân-ı Kerîm ayetlerini i'râb etme açısından diğer eserlere ihtiyaç duymamasıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere İbn Hişâm, ayetlerin i'râbı hususunda eserinin önemli bir kaynak niteliğine sahip olduğunu belirtmektedir. Nitekim eserin adından da gayesi net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca eserde i'râb dışında cümle ve zarf konusunda da nadir bulunan bilgilere çokça rastlanılmaktadır. Kısacası eser, telif edildiği alan dâhilinde önemli meseleleri ihtiva ettiği ve konuları da kendine özgü bir yöntemle işlendiği için ender rastlanan kaynaklar arasında yer almaktadır. *Keşfu'z-żunûn* sahibi Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), Şemseddîn Fenârî'nin (ö. 834/1431) bu eserin okunması ve ezberlemesini çocuklarına tavsiye ettiğini söylemektedir.¹⁵

İbn Hişâm'ın eserinde birbirinden değerli dil konuları aktarıldığından geniş bir kaynak yelpazesine sahip olduğu müşâhede edilmektedir. Müellif, nahiv ilmi ile ilgili bir takım meseleleri aktarırken konuyu detaylandırmak adına dilciler arasında ortaya çıkan ihtilaflara değinmektedir. Makalemizin temel konusunu, Sîbeveyh ve öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Ahfeş arasında bazı meselelerle ilgili meydana gelen ihtilaflar teşkil etmektedir. Sîbeveyh'in hayatı alan araştırmacıları tarafından bilindiği için hakkında herhangi bir bilgi verilmeyecektir. Ancak ilim erbabı arasında üç Ahfeş olduğundan bunların her biri hakkında kısa bilgiler aktarılacaktır.

1. Büyük Ahfeş

Arap dili alanında en büyük dilcilerden biri olan 'Abdulhamîd b. 'Abdilmecîd Ebu'l-Hattâb (ö. 177/793); Sîbeveyh, Yûnus (ö. 182/798), Kisâî (ö. 189/805) ve Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825) gibi ünlü gramercilerin hocasıdır. Bedevilerden önemli ölçüde istifade eden Ebu'l-Hattâb, Arap dilinin lehçeleri hakkında önemli araştırmalar yapmıştır. Önceleri tüm kaside bittikten sonra hepsi birlikte şerh edilirken Ahfeş, ilk defa her bir şiirin altına manasını yazmıştır.¹⁶

(ö. 872/1468); *el-Munşif mine'l-keîâm 'alâ Muğni İbni Hişâm*, Ebu'l-Fazl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505); *Şerhu şevâhidi Muğni'l-lebîb*, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Muhammed Emîru'l-Kebîr (ö. 1232/1817); *Hâşiye 'alâ Muğni'l-lebîb*, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed Desûkî (ö. 1230/1815); *Hâşiye 'alâ Muğni'l-lebîb*, Muhammed 'Alî Tâhâ ed-Durre (ö. 1428/2007); *Fethu'l-ķarîbi'l-mucîb i'râbu şevâhidi Muğni'l-lebîb*. Bk. Hâcî Halîfe Mustafâ b. 'Abdillâh Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-żunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 2/1747.

15 Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-żunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, 2/1747.

16 Bk. Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yakût b. 'Abdillâh el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2858; Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi eb-nâi'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1990), 3/301-302; Salâhuddîn Hâlîl b. Aybek b. 'Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavût, MustafâTurkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2000), 18/49; Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* (Lübnan: el-Mektebetu'l-'Asriy-

2. Ortanca Ahfeş

Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'id el-Ahfeş (ö. 215/830) adında olan bu zat yaşça Sîbeveyh'ten daha büyük olmasına rağmen onun öğrencisidir. Ahfeş, Sîbeveyh'in el-Kitâb adlı eserinde yazdığı her bir ilmî mesele için kendisine danıştığını ifade etmektedir. Aynı şekilde kendisine sormadan ve ilgili konu hakkında düşüncelerini almadan hiçbir meseleye yer vermediğini aktarmaktadır. Ahfeş'in 'arûz ilmine "habeb" bahrini ilave eden kişi olduğu da bilinmektedir.¹⁷

3. Küçük Ahfeş

Ebu'l-Hasan 'Alî b. Suleymân b. el-Fadl (ö. 315/927) ile meşhur olan bu zat Muberrred (ö. 285/899) ve Ebu'l-'Abbâs Sa'leb'ten (ö. 291/904) bir takım dil meselelerini aktarmıştır.¹⁸ Adı geçen zat, Ahfeş lakabıyla meşhur olan üç dilcinin sonuncusu olduğundan "el-Asğar" lakabıyla ün kazanmıştır.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere ilim erbabı arasında üç Ahfeş bulunmaktadır. Ancak çalışmamızın temel konusunu teşkil eden ve ilmî açıdan çokça meşhur olan Sîbeveyh'in öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'tir. Bundan dolayı Arap dili alanında mutlak anlamda Ahfeş'e nisbet edilen görüşlerin meşhur olan ortanca Ahfeş'e ait olduğu bilinmektedir.

4. Sîbeveyh ve Ahfeş Arasındaki İhtilaflar

Nahiv ve sarf ilimleri kapsamında kaleme alınan eserlerin birçoğunda Sîbeveyh ile Ahfeş arasında meydana gelen tartışmalar ele alınmaktadır. Söz konusu dilciler arasında cereyan eden tartışmaların bazılarının sarf bazılarının ise nahiv ilmi kapsamında meydana geldiği bilinmektedir. Ebû 'Alî Kutrub (ö. 210/825[?]) ve Ebû Ömer el-Cermî (ö. 225/839) başta olmak üzere alanında muteber dilbilimcilerin dil ve gramerle ilgili ihtilafı konuların neredeyse tamamında Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'in görüşlerini benimsemiştir.¹⁹

ye, ts.), 2/74; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/288.

17 Bk. Ebu'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf İbnu'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1424), 2/36-37; Bermekî, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, 2/380-381; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/161; Ebû Tâhir Macduddîn Muhammed b. Yâ'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa* (Dimaşk: Dâru's-Sa'diddîn, 2000), 9; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*, 1/590-591; Muhammed b. 'Alî b. Ahmed Şemsuddîn ed-Dâvûdî, *Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 1/191-192; Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikin*, 3/101-102.

18 Bermekî, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, 3/301; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*, 2/167-168; Şemsuddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân Ebu'l-Me'alî, *Dîvânu'l-İslâm*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990), 4/63-64.

19 Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*, 9.

Kaynaklarda Ahfeş'in konuşma sanatında bilgin biri ve ilmî tartışmalarda uzman olduğu yönünde önemli bilgiler geçmektedir.²⁰ Büyük ihtimalle onun Sîbeveyh gibi nahiv ilminde otorite olan bir şahsiyete karşı çıkmasında yukarıda geçen özelliklerin de etkisi olmuştur. Ayrıca yapılan araştırmalarda kendisinin gramer literatüründe de ciddi anlamda etkili olduğu fark edilmektedir. Nitekim Sîbeveyh'e muhalif olduğu meselelerin birçoğunda dilciler tarafından onun görüşünün daha isabetli olduğu zikredilmekte ve düşünceleri doğrultusunda hareket edilmektedir.²¹ Ancak nadir de olsa bazı konularda Sîbeveyh'in görüşünün Ebu'l-Hasan el-Ahfeş'in görüşüne tercih edildiği fark edilmektedir. Makalemizin temel konusunu İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eseri teşkil ettiği için çalışmanın sınırlılığı da göz önünde bulundurularak yalnızca söz konusu eserde geçen her iki dilci arasında meydana gelen ihtilaflar esas alınacaktır.²²

5. Muğni'l-lebîb'an kutubi'l-e'ârîb Çerçevesinde Sîbeveyh ve Ahfeş Arasında İhtilaflı Meseleler

5.1. حاشا Kelimesi

Arap dili alanında çalışmalar yapan araştırmacılar için birtakım kelimelerin türünün tespit edilmesi önem arz etmektedir. Diğer birçok konuda olduğu gibi kelimelerin türünün tespit edilmesi noktasında da dilciler arasında anlaşmazlıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin حاشا sözcüğü hakkında diğer birçok dilci arasında olduğu gibi Sîbeveyh ve Ahfeş arasında da ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Sîbeveyh ve onun görüşünü benimseyenlerin belirttiği üzere حاشا kelimesinin bütün kullanımlarında إِلا gibi istisnâ edatı olmakla birlikte kendinden sonra gelen isimleri de mecrûr kılmaktadır. Ancak Ahfeş ve onun yolunu takip eden birçok dilciye göre حاشا sözcüğü genellikle cer harfi, bazen de çekimsiz müteaddî bir fiildir. Onlar حاشا'nın fiil olarak kullanılmasına örnek olarak Araplardan nakledilen حاشا يسمع حاشا اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِمَنْ يَسْمَعُ حاشا “Ey Allah'ım şeytan ve Ebe'l-Asbağ dışında beni ve beni duyanları affet!” sözünü delil olarak öne sürmektedirler. Zira الشَّيْطَانُ ögesi, حاشا'nın mefûlü olduğundan kendisine atfedilen أَبَا da cümlede mansûb olarak gelmiş-

20 Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/590.

21 Ahfeş'in görüşlerini Sîbeveyh'e tercih eden dilcilerin eserlerine ulaşmak için bk. Necmu'l-Eimme Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2015), 1/153-155; Sa'dullâh el-Berde'î, *Hadâiku'd-dekâik* (İstanbul: Salah Bilici, 1984), 75-76; Ebu'l-Berekât Nûruddîn Molla Câmî, *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2016), 1/428-431.

22 Sîbeveyh'in görüşlerini Ahfeş'e tercih eden dilcilerin eserlerine ulaşmak için bk. Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kâsim el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid ve'l-mesâlik bi Şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. 'Abdurrahmân 'Alî Suleymân (Kahire: Dâru'l-Fîkri'l-'Arabî, 2001), 1/140; Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. 'İsâ el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfîyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 3/147-148; 3/151.

tir.²³ Arapların yukarıda aktarılan sözü, Ahfeş'in de belirttiği üzere حاشا'nın fiil olduğu kanaatini güçlendirmektedir Zira bütün filologların Arap dili ile ilgili herhangi bir kaidenin ispatında ilk müracaat ettikleri yer hiç şüphesiz Arap kelimidir.²⁴

5.2. Kâf (ك) Sözcüğü

Kâf sözcüğünün isim ve harf olmak üzere toplamda iki farklı çeşidinin bulunduğu bilinmektedir.²⁵ Eserlerinde söz konusu kelimeyi inceleyen araştırmacıların birçoğu farklı değerlendirmelerde bulunarak Sîbeveyh ile Ahfeş arasındaki ihtilaflara değinmektedirler. Sîbeveyh'e göre kendisinden sonra mecrur bir kelime gelen kâf, cer harfi olmaktadır. Ancak bazen يَضْحَكْنَ عَنْ كَالْبَرِّ د الْمُنْهَمَّ "Eriyen dolu taneleri gibi dişlerle gülüyorlar" beyitinde olduğu gibi yalnızca şiir zaruretinde مثل anlamında kullanılıp isim olarak gelebilmektedir. Dolayısıyla Sîbeveyh'e göre ك'in isim olarak geldiği yerler sınırlı olup şiir zaruretine mahsustur. Ancak Ahfeş başta olmak üzere birçok dilci, söz konusu kâf'ın isim olarak gelmesinin sadece şiir zaruretine has bir durum olmadığını öne sürmüşlerdir. Onlara göre زيد كالأسد örneğindeki kâf de isim olup مثل anlamındadır. Bu bağlamda Ahfeş'e göre زيد كالأسد örneğinde زيد mübteda, ك onun haberi, الأسد ise muzâfın ileyhtir.²⁶

5.3. كَيْفَ Kelimesi

Arap dilinin önemli dilcilerinden olan Sîbeveyh ve Ahfeş diğer birçok konuda olduğu gibi كَيْفَ edatının zarf veya isim olması hususunda da ihtilafa düşmüşlerdir.²⁷ Nitekim Sîbeveyh'in كَيْفَ edatının zarf olduğu Ahfeş'in ise yalnızca isim olduğu yönünde farklı bilgiler öne sürdükleri görülmektedir. Dolayısıyla كَيْفَ'nin konumu Sîbeveyh'e göre sürekli mansûb iken Ahfeş'e göre ise diğer normal isimler gibi bulunduğu konum itibariyle değişiklik göstermektedir. كَيْفَ'nin takdiri zarf olduğunda فِي أَيِّ حَالٍ أَوْ عَلَى أَيِّ حَالٍ şeklindedir. İsim olduğunda ise كَيْفَ جَاءَ زيد gibi örneklerde كَيْفَ جَاءَ زيد suretinde takdir edilmektedir.²⁸ İbn Hişâm'ın da belirttiği üzere İbn Mâlik'e (ö. 672/1274) göre كَيْفَ sözcüğü, zaman ve mekâna delalet etmediği için hiç kimse onun zarf olduğuna dair bir görüş ileri sürmemiştir.

23 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 165.

24 Konu ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Ahmed İbrâhîm Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş* (Kahire: Daru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, 1988), 254-255.

25 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 232-239.

26 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 238-239; Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 183-184.

27 كَيْفَ kelimesiyle ilgili geniş bilgi için bakınız Hamit Salihoglu, *Ebu'l-Bekâ el-Ukberînî'nin İhtilaflı Nahiv Meselelerine Yaklaşımı: Mesâilin Hilâfiyye fi'n-Nahv Adlı Eseri Bağlamında*, Genç Akademisyenler Gözünden Sosyal Bilimler-5, Nida Akademi, İstanbul, 2019, s. 104-105.

28 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272.

Ancak *عَلَى* ifadesi, genel bir duruma karşı soru olarak kullanıldığında *عَلَى* cümlesiyle tefsir edilerek *câr* ve *mecrûr* tevilindedir. Bilindiği gibi literatürde *câr* ve *mecrûr* öğelerine mecazen zarf terimi kullanılmaktadır.²⁹ İbn Hişâm, İbn Mâlik'in söz konusu iddiasının ilmî açıdan makbul olduğunu zikretmektedir. Böylelikle İbn Hişâm, Ahfeş'in ileri sürdüğü görüşü dolaylı da olsa tercih etmektedir.³⁰

5.4. عسى Kelimesi

عسى kelimesi, Arap kelimasında *وعساي* ve *وعساي* şeklinde zamirli olarak kullanıldığında dilciler arasında farklı yorumların ve görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sîbeveyh'e göre *عسى* bu tür bir kullanımda aynen *لعل* gibi ismini nasb, haberini de ref' etmektedir. Nitekim bazen *عسى* fiiline hamlede rek *لعل*'nin haberinin başına *أن* getirilmektedir. Ahfeş'e göre de nâkıs fiillerin ameli aynen olduğu gibi devam etmektedir. Ancak burada mansûb zamirin merfû' zamir yerine kullanıldığını ifade etmektedir.³¹ İbn Hişâm'ın bu konuda iki nedenden dolayı Ahfeş'in görüşüne itirazda bulunduğu görülmektedir. Birincisi zamirlerin birbirlerinin yerine kullanılması durumunun *ما أنا كَأَنْتَ* ve *كَأَنْتَ كَأَنَا* örneklerinde olduğu gibi yalnızca munfasıl olanlarda meydana gelmesidir. İkincisi ise *فَقُلْتُ عَسَاهَا نَارُ كَأَيْسَ* "Umulur ki o ateş (sevgilim olan) Ke's'in ateşidir, dedim" şeklindeki beyitte olduğu gibi kimi zaman haberin merfû' suretinde açık bir şekilde gelmesidir.³² Böylelikle İbn Hişâm, bu konuda Ahfeş'in görüşüne itirazda bulunarak Sîbeveyh'in görüşünü tercih etmektedir. Zira şiirde geçen *نَارُ* kelimesi, *عسى* fiilinin haberi olduğu halde merfû' olarak gelmektedir. Eğer gerçekten de durum Ahfeş'in belirttiği gibi olsaydı haberin mansûb şeklinde gelmesi gerekirdi.

5.5. ف Harfi

Bilindiği üzere Arap dilinde *ف* harfi; atıf, sebebiyet, ta'lîl ve şart ile cevâbı birbirine bağlama gibi pek çok amaç bağlamında kullanılmaktadır.³³ Onun zâide olarak gelmesi dilciler arasında ihtilafı bir konudur. Sîbeveyh'e göre söz konusu harf kesinlikle cümlede fazla olarak gelmemektedir. Ancak Ahfeş'in ileri sürdüğü görüşe göre mübtedanın bütün haber çeşitlerinde zâid gelebildiği görülmektedir. Ahfeş, iddiasını desteklemek adına Araplardan *أَخُوكَ فُوجِدَ* cümlesini nakletmektedir. Görüldüğü gibi *أَخُوكَ* ifadesi, mübteda olmakla birlikte onun haberi olan *فُوجِدَ*'nin başında *ف* harfi zâid gelmiştir.³⁴

29 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272.

30 Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 223-224.

31 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 203-204.

32 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 203-204.

33 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 213-226.

34 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 219; Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 165-167.

5.6. ﻻ'nın Haberinde Amel Eden Amil

Nahiv ilminde إن ve kardeşleri, mübteda ve haberin başına gelerek birincisini isim üzere mansûb, ikincisini de haber olarak merfû' kılmaktadır. Cinsi nefyeden ﻻ da إن gibi amel etmektedir. Sîbeveyh'in ileri sürdüğü görüşe göre لا رجل قائم örneğinde olduğu gibi ﻻ'nın ismi müfred şeklinde geldiğinde haberinin ref'i daha önce merfû' olduğu amilledir. Yani Sîbeveyh'e göre ﻻ'nın ismi tekil geldiğinde haberde amel eden mübtedanın kendisidir. Ancak Ahfeş ve dilcilerin birçoğuna göre hem isimde hem de haberde ref' amelini yapan ﻻ'nın bizzat kendisidir.³⁵ Zira cinsi nefyeden ﻻ, mübteda ve haberin başına geldiğinde onların hükümlerini iptal etmektedir. Böylelikle de ilgili cümleye yeni bir vizyon hakim olmaktadır.³⁶ İbn Hişâm, Sîbeveyh ve öğrencisi arasında meydana gelen ihtilafları naklederken her ne kadar haklı olan tarafı açık bir şekilde belirtmese de dilcilerin çoğunluğunun Ahfeş'in görüşlerini kabul ettiğini aktarması onun Ahfeş'ten yana tercih yaptığının bir göstergesidir.³⁷

5.7. لولا Kelimesi

İbn Hişâm, Araplardan az da olsa لولاي , لولاك ve لولاه şeklinde bir takım kalıpların duyulduğunu vurgulamaktadır. Yukarıda geçen لولا ve ondan sonra gelen zamirler çerçevesinde meşhur Arap dilbilimcileri arasında bazı ihtilaflar vuku bulmuştur. Sîbeveyh ve dilcilerin pek çoğuna göre kendisinden sonra muttasıl zamir gelen لولا, cer harfi olmakta ve sadece muttasıl zamirleri cer etmektedir. Nitekim cer harflerinden olan حتى ve الكاف harfleri bunun tam tersi olup yalnızca zahir isimlerin başına gelmektedir. Sîbeveyh'in konu hakkında ileri sürdüğü görüşe göre لولا, cer harflerinden olmakla birlikte hiçbir şeye müteallik değildir. Kendisinden sonra gelen zamir de mahallen merfû' olup mübteda olmakta haber ise mahzuftur. Ahfeş, Arapların لولاي , لولاك ve لولاه şeklindeki kullanımlarında yer alan لولا'nın cer harflerinden olmadığını ifade etmiştir. Zira Araplar يا , كاف ve ها gibi mecrûr şeklinde gelmesi gereken zamirleri merfû' zamirin yerine kullanmışlardır. Ahfeş, Araplar'ın ما أنا أنت cümlelerinde yukarıda geçen işlemin tam tersini yaptıklarını

35 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 314.

36 Kûfeli dilcilere göre إن ve onun gibi amel eden ﻻ yalnızca isimde amel etmektedir. Aynı şekilde onlar, hiçbir şekilde söz konusu edatların haberde amel etmediğini söylemektedir. Basralılara göre ise إن ve ﻻ, isimde şartsız bir şekilde amel etmektedir. Ancak haberde amel edebilmeleri için haberin muzâf veya ona benzeyen bir kelime olması gerekmektedir. Haberın müfred olması durumunda Basralıların çoğunluğuna göre ﻻ, aynı şekilde haberde de amel etmektedir. Ancak Sîbeveyh'e göre haber muzâf veya şibh-i muzâf olduğunda ﻻ edatı kendisinde amel etmemektedir. Bk. Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Arafe ed-Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî 'alâ Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 2/77.

37 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 314.

ileri sürmektedir. Zira burada merfû' zamirin mecrûr zamir yerine gelmiştir.³⁸ Ahfeş, عساي وعساک وعسائه konusunda da mansûb zamirin merfû' zamir yerine kullanıldığını belirterek yukarıda geçen ifadesine benzer bir açıklama yapmaktadır. Ancak hem عسى hem de لولا konusunda İbn Hişâm kendisine itirazda bulunarak zamirlerin birbirlerinin yerine kullanılması durumunun لا أنت كأنا ve ما أنا كأنت örneklerinde olduğu gibi yalnızca munfasıl zamirlerde gerçekleşebileceğini söylemektedir.³⁹

5.8. Cümlesinin İ'râbı

İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde Sîbeveyh ile Ahfeş arasında meydana gelen ihtilafların bazılarının da kelimelerin i'râbı hakkında olduğu görülmektedir. Onlar, ماذا صنعت cümlesinin i'râbı hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Her ikisine göre de cümlenin takdiri ما الذي صنعت şeklindedir. Ancak Sîbeveyh'in ileri sürdüğü görüşe göre ما mübteda konumundadır. Ahfeş'e göre ise cümlenin başında yer alan istifhâm edatının mübteda değil, mukaddem haberdur.⁴⁰

5.9. Farklı Amillerin Mamullerine Atıf

Bilindiği üzere dilbilimcilere göre إن زيدا ذاهب وعمرا جالس örneğinde olduğu gibi bir tek amilin iki mamulüne atıf caizdir.⁴¹ Zira زيدا ve ذاهب kelimelerinde amel eden إن'dir. Böylelikle عمرا ve جالس kelimelerinin her ikisi de إن'nin mamullerine atfedilmiştir. Ancak dilciler, في الدار زيد والحجرة عمرو örneğinde olduğu gibi iki farklı amilin iki mamulüne atfedilmesi konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu örnekte görüldüğü gibi زيد'in amili ibtida olmakla birlikte kendisine عمرو atfedilmiştir. الدار kelimesinde ise amel eden cer harfi olan في olup الحجرة de kendisine atfedilmiştir. Ahfeş'in öne sürdüğü görüşe göre Arap dili alanında böyle bir işlemin uygulanması hususunda herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.⁴² Ancak Sîbeveyh⁴³ ve söz konusu meselede onu destekleyerek görüşünü esas alan birçok muhakkik dilbilimciye göre bahsi geçen işlem caiz değildir.⁴⁴ Onlara göre الحجرة kelimesinin mecrur olması

38 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 361.

39 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 361; Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 168-170.

40 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 494; Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 171-172.

41 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 632-635.

42 Aynı şekilde Ahfeş dışında Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822) ve Zeccâc (ö. 311/923) da Arap dili alanında söz konusu işlemin uygulanması hususunda herhangi bir sakıncanın olmadığını belirtmektedirler. Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 632; Ahmed Şevkî Abduselâm ed-Dayf Şevkî ed-Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye* (b.y.: Dâru'l-Maârif, ts.), 294.

43 İlgili konuda Sîbeveyh ile birlikte hareket edenler şunlardır: Ebû 'Abdillâh Hişâm (ö. 209/824), Muberrred (ö. 285/899) ve İbnu's-Serrâc (ö. 378/988). Bk. Uşmûnî, *Şerḥu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/408; Şevkî ed-Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 293-294.

44 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 512.

atıf harfiyle değil, mukadder olan cer harfiyledir.⁴⁵ Ahfeş'e göre لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا وَالَّذِينَ كَسَبُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا "Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir horluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır. Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezası misli ile dir."⁴⁶ ayetinde de söz konusu atıf yer almaktadır. Zira ikinci الَّذِينَ, birinci الَّذِينَ'ye atfedildiğinden her ikisinin de amili cer harfi olan lâmdır. Ayette geçen جَزَاءُ ise amili ibtida olan الْحُسْنَىٰ üzerine matuftur. Ancak Sîbeveyh ve onun gibi düşünenlere göre yukarıda geçen örnekte olduğu gibi ayette de aynı şekilde cer harfi olan lâm mukadderdir.⁴⁷

5.10. Zamirden Sonra Zahir İsmi Gelmesi Üzerine İhtilafları

Arap dilinde herhangi bir zamirin hem lafzen hem de rütbeten kendisinden sonra gelen bir kelimeye dönmesi, normal olarak caiz değildir. Ancak dilcilere göre yedi yerde yukarıda geçen sakıncalı duruma cevaz verdikleri görülmektedir.⁴⁸ Söz konusu yerlerden biri ضَرْبَتَهُ زَيْدًا örneğinde olduğu üzere kendisini açıklayan ve bedel olarak gelen bir zahir ismin sonrasında geldiği cümledir. Aynı şekilde yukarıda geçen örnek gibi Arapların اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ الرَّؤُوفِ şeklindeki ifadede de bu durum söz konusudur. Zira cümlede geçen اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ الرَّؤُوفِ ve الرَّؤُوفِ kelimeleri, عَلَيْهِ sözcüğünde yer alan mecrûr zamirden bedeldir. İbn Hişâm, İbn 'Uşfur'dan (ö. 669/1271) alıntı yaparak böyle bir durumda zamirin muahhar bir kelimeye dönmesinde Ahfeş'in herhangi bir sakınca görmediğini aktarmaktadır. İbn Keysân (ö. 299/912) da bütün dilcilerin ittifakıyla ilgili hususta herhangi bir sakınca olmadığını belirterek bu görüşe katılmıştır. Buna karşın Sîbeveyh'in söz konusu örnekleri doğru bulmadığını açık bir şekilde belirtmektedir.⁴⁹

5.11. Bazı Lâzım Fiillerin Müteaddî Kılınması

Sarf literatüründe fiillerin mefûlün bih alma durumu çerçevesinde müteaddî ve lâzım olmak üzere toplamda iki ana kısma ayrıldığı bilinmekte-

45 Konu hakkında diğer dilcilerin görüşlerine ulaşmak için bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 632-633; Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/407; Zeynuddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrîh 'ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 2/665; Celaluddîn b. 'Abdirrahmân b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Hemu'l-hevâmi' fî şerhi Cem'î'l-cevâmi'*, thk. 'Abdulhamîd Hendâvî (Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.), 3/222-223; Şevkî ed-Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 293-294.

46 Yûnus10/26-27.

47 Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 512; Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî 'alâ Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, 2/418; Seyyid Ahmed, *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 238-239.

48 İlgili yerlere müracaat etmek için bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 635-639.

49 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 639.

dir.⁵⁰ Arap dilinde mefûlün bih alabilen fiiller müteaddî, almayanlar ise lâzım şeklinde adlandırılmaktadır. Lâzım olan bir fiil, birtakım şartlar sağlandığı takdirde müteaddî fiiller kategorisinde değerlendirilmektedir. Söz konusu yöntemlerden biri lazım fiilin başına hemze ekleyerek if'âl babına getirilmesidir. Örneğin نبت fiili, lâzım iken söz konusu hemzenin ilavesiyle وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا “Allah, sizi de yerden ot (bitirir) gibi bitirmiştir. Sonra sizi yine oraya döndürecek ve sizi yeniden çıkaracaktır”⁵¹ ayetinde de görüldüğü üzere müteaddî kılınmıştır. İbn Hişâm, hemzenin ilavesiyle bir mefûle müteaddî olan fiilin ikincisini de alabileceğini ifade etmektedir. Ancak iki mefûle müteaddî olan fiillerin hemzeyle birlikte üçüncü mefûle müteaddî olmasının yalnızca رأى ve علم’de mümkün olabileceğini zikretmektedir. İbn Hişâm, Ahfeş’in mezhebine göre ظن, حسب ve زعم olan kalbî fiillerin de رأى ve علم gibi olduğunu beyân etmektedir. İbn Hişâm, hemze ile herhangi bir fiilin müteaddî kılınmasında kıyâsî olup olmadığı hususunun da dilciler arasında ihtilafı olduğunu belirtmektedir. O, doğru olan görüşe göre lâzım olan fiillerde kıyâsî, diğerlerinde ise semâ’î olduğunu vurguladıktan sonra Sîbeveyh’in de mezhebinin bu yönde olduğunu ileri sürmektedir.⁵² Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere diğer birçok meselede olduğu gibi bu konuda da Sîbeveyh ile Ahfeş arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Zira Sîbeveyh’e göre fiillerin hemzeyle müteaddî yapılmasının kıyâsî olması, lâzım fiillere has bir durumdur. Ona göre kalan diğer fiillerin tümünün ilgili harfle müteaddîliği semâ’îdir. Ancak Ahfeş, açık bir şekilde ظن حسب ve زعم gibi ef’âlu’l-kulûbe ait fiillerin de رأى ve علم’ye kıyâs etmektedir. Bu konuda İbn Hişâm’ın Sîbeveyh’in düşüncesini daha doğru bulduğu için görüşünü tercih ettiği fark edilmektedir.

5.12. ما أحسن زيدا Cümlesinin İ'râbı

Arap dilinde yer alan ما أفعله ve به أفعال şeklinde kıyâsî olan taaccub sığaları, günlük konuşma dilinde ani durumlar karşısında yaşanan şaşkınlığı ifade etmek amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır.⁵³ Yukarıda geçen söz konusu cümlelerden ما أفعله kalıbının i'râbı hususunda dilcilerin ihtilafları bulunmaktadır. Arap dilinde hüccet olan Sîbeveyh’e göre ما أحسن زيدا terkinin başında yer alan ما شيء “herhangi bir şey” anlamını ifade eden ve kendisine sıfat gelmeyen nekire-i tamme olup mübtedadır. Bu görüşe göre ondan sonra gelen cümlenin de onun haberi konumunda olması gerekmektedir. Yukarıda

50 Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 678-681; Mahsum Taş, *Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Ankara: Sonçağ, 2020), 132-133.

51 Nûh 71/17-18.

52 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 678.

53 Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbn Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*, thk. 'Abdülhuseyin el-Fetlî, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, ts), 1/98-105.

değindiğimiz birçok konuda olduğu gibi burada da Ahfeş, Sîbeveyh'ten ayrılarak ortaya farklı bir görüş atmakta ve kendisine muhalefet etmektedir. O, cümlenin başında yer alan ما'nın mevsûfe veya mevsûle olduğunu iddia etmektedir. Böylelikle ما, mevsûfe olduğunda kendisinden sonra gelen cümlenin sıfat, mevsûle olduğu takdirde ise sıla olması gerekmektedir. Ahfeş'e göre mübtedanın haberi cümlede hazfedilmiştir.⁵⁴ Kelâmın takdiri ما, mevsûfe olduğunda الذي حسن زيدا شئ عظيم حسن زيدا; mevsûle olduğunda ise الذي حسن زيدا شئ عظيم şeklinde.⁵⁵ İbn Hişâm, Ahfeş'in böyle bir görüşü benimsemesinin temel sebebini şu veciz ifadeyle açıklamaktadır: Ahfeş, nekire-i tamme olan ما, çok fazla yaygın olmadığından ya da varlığını kabul etmediğinden haberin hazfi ise Arap kelimasında çok fazla yaygın olduğundan böyle bir yola başvurmuştur.⁵⁶ İbn Hişâm'ın bir takım dilcilerin taaccübün sebebinin gizli olması dolayısıyla ما أحسن زيدا 'da yer alan ما'nın nekire-i tamme olmasının mevsûfe veya mevsûle olmasından daha evla olacağından Sîbeveyh'in görüşünü tercih ettiğini ifade ettiği görülmektedir.⁵⁷

5.13. Te'kîd Edilen Kelimenin Hazfı

İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde bir ögenin cümlede hazfedilebilmesi için bazı şartlara bağlı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Ona göre şartlardan biri hazfedilen sözcüğün te'kîd edilen bir kelime olmamasıdır. Bununla birlikte İbn Hişâm, mezkûr şartı ilk söyleyen kişinin Ebu'l-Hasan Ahfeş olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Ahfeş'e göre الذي رَأَيْتَ زيدَ cümlesinde hazfedilen zamirin manevî te'kidin bir ögesi olan نفسه sözcüğüyle te'kid edilmesi caiz değildir. Zira ona göre te'kid edilen kelimenin mutlaka cümlede zikredilmiş olması gerekmektedir. İbn Hişâm, Ahfeş'in gerekçesini şu sözlerle açıklamaktadır: Nitekim te'kid yapan kişi cümleyi uzatmayı amaçlamakta, hazfeden kişi ise kısaltmayı istemektedir. Bu iki durumun ise birbiriyle çeliştiği açıkça ortadır.⁵⁹

İbn Hişâm, bu konuda Ebû Alî el-Fârisî'nin (ö. 377/987) de Ahfeş'in görüşüne katılarak Zeccâc'ın (ö. 311/923) Tâhâ sûresinde yer alan إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ "Bu ikisi muhakkak sihirbazdırlar"⁶⁰ ayetinin takdirinin إِنَّ هَذَانِ لَهْمَا سَاحِرَانِ

54 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 785.

55 Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî 'alâ Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, 3/343.

56 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 785.

57 Söz konusu görüşler hakkında tafsilatlı bilgi almak için bk. Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid ve'l-mesâlik bi Şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*, 2/886; Ebû'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî li Elfîyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3/24.

58 Konu ile ilgili detaylı bilgi almak için bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 786-797; Seyyid Ahmed, *Min mesâli'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 212-213.

59 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 793.

60 Tâhâ 20/63.

şeklinde olduğu yönündeki görüşünü kabul etmediğini beyân etmektedir. Fârisî, aynen Ahfeş'in dediği gibi لهما'nın hazfı ile lâm ile te'kid yapmasının caiz olmadığını açık bir şekilde zikretmektedir. Fârisî dışında İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) gibi önemli bazı dilcilerin de Ahfeş'in görüşünü benimsediği bilinmektedir.⁶¹ Ancak Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791) ve Sîbeveyh'in genel kanaatine göre te'kid edilen ögenin hazfedilmesinde herhangi bir sakınca söz konusu değildir. Zira Sîbeveyh, hocası olan Halîl'e أَخُوهُ أَنْفَسَهُمَا مَرَزَتْ بَزِيدٍ وَأَتَانِي أَخُوهُ أَنْفَسَهُمَا cümlesinde yer alan أَنْفَسَهُمَا kelimesinin i'râbını sorduğunda şöyle bir cevap almıştır: أَنْفَسَهُمَا kelimesi; هُمَا صَاحِبَايَ cümlesi takdir edildiğinde merfû' okunup mübteda olan هُمَا zamirini tekid edebildiği gibi, أَعْنِيَهُمَا fiili takdir edildiğinde meful üzerine mansûb şeklinde de okunabilmektedir. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere hem Sîbeveyh hem de Halîl'e göre te'kîdi yapılmış bir kelimenin hazfedilmesinde herhangi bir problem yoktur. İbn Hişâm, kimi dilcilerin Araplardan nakledilen وَإِنَّ مَالًا وَإِنَّ وَلَدًا şeklindeki sözden ötürü Sîbeveyh ve Halîl'in görüşlerine katıldığını ileri sürmektedir. Onlara göre söz konusu cümlede haber إِنَّ ile te'kid edildiği halde hazfedilmiştir. Ancak İbn Hişâm, onların ilgili görüşünü tenkit ederek te'kid edilen haberin kendisi değil de isme olan nisbeti olduğunu ifade etmektedir.⁶² İbn Hişâm'ın yalnızca bu tenkidinden hareketle onun Sîbeveyh'in değil de Ahfeş'in görüşünü tercih ettiği söylenebilmektedir.

5.14. Bazı Kelimelerin Hazfı

İbn Hişâm, kimi zaman herhangi bir cümlede muzâf-muzâfın ileyh, sıfat-mevsûf ve câr ile mecrûrun hazfedilebileceğini belirtmektedir. Muzâf ve muzâfun ileyh'in hazfedilmesine örnek olarak da كَالَّذِي يُعْشَى عَلَيْهِ "Üzerine ölüm baygınlığı çökmüş gibi"⁶³ ayetini aktarmakta ve ayetin takdirinin كدوران عين şeklinde olduğunu zikretmektedir. Sıfat ve mevsûfun hazfedilmesine örnek olarak da İmruülkays b. Hucr'a (ö. 540?) ait olan şu şiirle istişhâd etmektedir:

إِذَا قَامَتَا تَضَوَّعَ الْمِسْكَ مِنْهُمَا ... نَسِيمَ الصَّبَا جَاءَتْ بَرِيًّا الْقَرْنُفْلُ

"Onlar (Ummulhuveyrîs ve Ummurribab) kalktıklarında Saba rüzgârı etrafa karanfil kokusu yaydığı gibi onlardan misk kokusu yayılıyor". Yukarıda geçen şiirde sıfat ve mevsûf olan نَسِيمَ الصَّبَا ögeleri hazfedilmiştir. İbn Hişâm, câr ve mecrûrun hazfine dair el-Bakara sûresinde yer alan وَاتَّقُوا "Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası

61 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 793.

62 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 794; Seyyid Ahmed, *Min mesâilî'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*, 203.

63 el-Ahzâb 33/19.

için herhangi bir ödemede bulunamaz"⁶⁴ ayetini şâhid olarak getirmektedir. Zira ayette yer alan *لَا تَجْزِي فِيهِ* 'nin takdiri *لَا تَجْزِي فِيهِ* şeklindedir.⁶⁵ Buraya kadar İbn Hişâm'ın aktardığı bilgilerde dilbilimciler arasında hiçbir ihtilaf söz konusu değildir. Dilcilerin ihtilaf ettikleri temel nokta hazfedilen öğelerin hep birlikte mi yoksa aşamalı olarak mı hazfedildiğidir. Sîbeveyh'in benimsediği görüşe göre yukarıda yer alan ayette de görüldüğü gibi câr ve mecrûr olan *فِيهِ* birlikte hazfedilmektedir. Ancak Ahfeş, Sîbeveyh'in ilgili görüşüne katılmayarak farklı bir yola başvurmuştur. O, *لَا تَجْزِي فِيهِ* 'den önce cer harfi olan fâ'nın hazfedildiğini daha sonra mecruru olan *ه* zamiri fiile bitiştirilerek *لَا تَجْزِيهِ* şekline geldiğini ifade etmektedir. Böylece kalan zamir, mecrûrdan mansûba dönüştürüldükten sonra kendisi de hazfedilmiştir. Söz konusu ayette Ahfeş'e göre üç işlem yapıldıktan sonra câr ve mecrûr cümleden atılmıştır. Sîbeveyh'e göre ise cümleden hazfi tek bir işlemle sağlanmıştır.⁶⁶ İbn Hişâm, İbnü's-Şecerî'nin de Ahfeş'in ileri sürdüğü görüşünün aynısını Kisâî'den (ö. 189/805) aktardıktan sonra onu tercih ettiğini belirtmektedir. İbn Hişâm'ın da konunun başında bir takım bilgiler verdikten sonra *فَلَا يَقْدِرُ أَنْ ذَلِكَ حَذْفُ دَفْعَةٍ* "Bunlar, bir anda değil de aşamalı olarak hazfedildiği takdir edilmelidir" şeklinde bir açıklama yaparak Ahfeş'in tercih ettiği görüşü benimsediği fark edilmektedir.⁶⁷

5.15. Hâlin Amili

İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinin altıncı babında i'râb ile ilgilenenler arasında meşhur olmakla birlikte doğru olmayan söylemlerden bahsetmektedir. Onlardan bir tanesi *قَوْلُهُمْ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ الْعَامِلُ فِي الْحَالِ هُوَ الْعَامِلُ فِي صَاحِبِهَا* "*Mu'riblerin hâlda amel edenin aynı şekilde sâhibu'l-hâlda da amel etmesinin gerektiği*" söylemleridir. İbn Hişâm, mezkûr kaidenin mu'riblerin eserlerinde meşhur olduğu ancak Sîbeveyh'in mezhebine göre böyle bir durumun gerekli olmadığını ifade etmektedir. Söz konusu görüşü pekiştirmek adına da öncelikle *أَعْجَبَنِي وَجْهَ لَمِيَّةٍ مُوَحِّشًا* "Zeyd'in güler yüzlü hali hoşuma gitti" örneğini daha sonra *يَلُوحُ كَأَنَّهُ خِلْلٌ* "*Meyye'nin metruk bir harabesi vardır. Kılıçların göz kapaklarını kaplayan oyulmuş bir mastar gibi gözükmetedir*" şiirini aktarmaktadır. Zira yukarıda geçen örnekte sâhibu'l-hâl vazifesini gören زيد'in amili muzâf iken hâl olan *مُتَبَسِّمًا* öğesinin amili ise fiildir. Aynı şekilde beyitte yer alan ve sâhibu'l-hâl konumunda bulunan *طَلَّلُ* kelimesi mübteda olduğundan amili ibtidadır. Hâl olan *مُوَحِّشًا* 'de amel eden ise zarfın mütealliki olan ve cümlede hazfedilen *كائن* kelimesidir. Böylece şiirin takdiri *طَلَّلُ كَائِنٌ لَمِيَّةٍ مُوَحِّشًا* şeklindedir. Ancak Ahfeş ve Kûfe dil mektebine bağlı dilcilere göre şiirde geçen *طَلَّلُ* sözcüğü câr ve

64 el-Bakara 2/48.

65 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 803-804.

66 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 803-804.

67 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 803.

mecrûr olan *لَمِيَّة*'in failidir.⁶⁸ Zira ilgili dilcilerin benimsediği görüşe göre zarf veya câr ve mecrûrun amel edilebilmesinde mübteda ve sıfat gibi herhangi bir şeye itimat edilmesi gerekli değildir. Sîbeveyh ve Basralı dilcilere göre ise ilgili öğelerin amel edebilmesi için mutlaka zikredilen şeylerden birine bağlı olması gerekmektedir. Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Ahfeş ve Kûfelilere göre hem hâl hem de zu'l-hâlin amili her zaman aynı iken Sîbeveyh ve Basralılara göre farklı olabilmektedir.

SONUÇ

İbn Hişâm'ın nahiv ilmine dair yazdığı *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* adlı eseri, konuları kendine özgü yöntemiyle ele aldığından âlimler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Eser, cümle, cümle çeşitleri, zarf, câr-mecrûr, bir takım edâtlar ve mu'riblerce yanlış adlandırılan nahiv ilminin önemli bazı istilahlarını ihtiva etmektedir. İbn Hişâm, henüz hayattayken eserinin büyük bir üne kavuşması kendisini etkilediğinden söz konusu eserinden ilham alarak *Muğni'l-lebîb* adında bir eser kaleme almıştır. İlgili eser yazıldığı andan itibaren şerh ve haşiye gibi çalışmalara konu olmuştur. Eserde tekrarlara sıkça yer verilmesi, dil mektepleri arasında meydana gelen i'râb dışındaki ihtilafların aktarılması ve mübtedâ, haber, fail, nâibu'l-fail, câr ve mecrûr gibi terimlerin i'râbının açıklanması eserin geniş bir hacme sahip olmasına sebebiyet vermiştir.

İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*'te dil alanında yetkin birçok dilbilimcinin yanı sıra Sîbeveyh ve öğrencisi Ebu'l-Hasan Ahfeş arasında da meydana gelen ihtilafları konu edinmektedir. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde ilgili dilciler arasında vuku bulan ihtilafları aktarırken *كَيْفَ* sözcüğünün zarf veya isim olması, te'kîd edilen ögenin hazfı ve bazı kelimelerin hazfı ile ilgili konularda Ahfeş'in görüşünü tercih etmektedir. Ef'âl-i mukârebeden *عسى* ve *لولا*'nın zamirli olarak kullanılması ve bazı lâzım fiillerin müteaddî kılınması gibi konularda Sîbeveyh'ten yana tercih yapmaktadır. Ancak *حاشا* kelimesinin fiil ve harf olması, *ك*'in isim ve harf olması, *ف*'nin zâide olarak kullanılması, tekil şeklinde gelen *ل*'nin isminde amel eden amil, *ما أحسن زيدا* ve *ماذا صنعت* cümlelerinin i'râbı, iki farklı amilin iki mamulüne atfedilmesi, zamirden sonra zahir ismin gelmesi ve hâlin amili gibi konularda ise herhangi bir değerlendirme yapmayarak görüşünü bildirmemektedir. İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde bazı konularda herhangi bir tercihte bulunmadığı görülse de yapmış olduğu genel analizlerden ve çalışma kapsamında öne sürdüğü bilgilerden bazen Ahfeş'in bazen ise Sîbeveyh'in görüşlerini daha doğru bulduğu çıkarımında bulunulabilir.

68 Desûkî, *Hâşiyetu Desûkî 'alâ Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, 3/474.

Kaynakça

- Akçay, Halil. *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Bermekî, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1990.
- Berde'î, Sa'dullâh. *Hadâiku'd-dekâik*. İstanbul: Salah Bilici, 1984.
- Ebu'l-Me'alî, Şemsuddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân. *Dîvânu'l-İslâm*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Esterâbâdî, Necmu'l-Eimme Radiyyuddîn Muhammed b. el-Hasan. *Şerhu'r-Rađî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1395/2015.
- Ezherî, Zeynuddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Şerhu't-Taşrîh 'ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Macduddîn Muhammed b. Yâ'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*. Dımaşk: Dâru's-Sa'diddîn, 1421/2000.
- Dâvûdî, Muhammed b. 'Alî b. Ahmed Şemsuddîn. *Ṭabaḳātu'l-mufessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Desûkî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. 'Arafe. *Hâşiyetu Desûkî 'alâ Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1434/2012.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yakût b. 'Abdillâh. *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mubârek, Muhammed 'Alî Hamdullâh. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Usûl fî'n-naḥv*. thk. 'Abdulahuseyin el-Fetlî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1424.
- Kâtib Çelebî, Hâcî Halîfe Mustafâ b. 'Abdillâh. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.
- Molla Câmî, Ebu'l-Berekât Nûruddîn. *el-Fevâidu'd-Ḍiyâiyye*. 2 Cilt. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 4. Basım, 2016.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kâsim. *Tevdîhu'l-meḳâsid ve'l-mesâlik bi Şerhi Elfîyyeti İbn Mâlik*. thk. 'Abdurrahmân 'Alî Suleymân. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fîkri'l-'Arabî, 1428/2001.
- Sabbân, Ebû'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî. *Hâşiyetü's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî li Elfîyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Safedî, Salâhuddîn Hâlîl b. Aybek b. 'Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavût, Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Salihoğlu, Hamit, *Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*, Seydâ Yayınları, Diyarbakır, 2018.
- *Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'nin İhtilaflı Nahiv Meselelerine Yaklaşımı: Mesâilin Hilâfiyye fî'n-Naḥv Adlı Eseri Bağlamında*, Genç Akademisyenler Gözünden Sosyal Bilimler-5, Nida Akademi, İstanbul, 2019.

- Seyyid Ahmed, Ahmed İbrâhîm. *Min mesâili'l-hilâfi beyne Sîbeveyh ve'l-Ahfeş*. Kahire: Daru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, 1988.
- Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuḥât*. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Suyûtî, Celaluddîn b. 'Abdirrahmân b. Ebî Bekir. *Hemu'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. thk. 'Abdulhamîd Hendâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.
- Şevkî ed-Dayf, Ahmed Şevkî Abdusselâm ed-Dayf. *el-Medârisu'n-naḥviyye*. b.y.: Dâru'l-Maârif, ts.
- Taş, Mahsum, *Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Ankara: Sonçağ, 2020.
- Uşmûnî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. 'îsâ. *Şerḥu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm kāmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşriḳîn*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.